

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT NƏSRİNİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ (1920-1930-CU İLLƏR)

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aysel Rasim qızı Əfəndiyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Nikpur Mirhüseyn oğlu Cabbarlı

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Nailə Əbdül qızı Səmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sədaqət Hatəm qızı Əsgərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Arzu Əhmədağa qızı Hacıyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm tərkib hissəsi olan mühacirət irsinin nəşri, tədqiqi və təbliği Sovet dövründə ideoloji-siyasi mülahizələrlə uzun müddət yasaqlandığından bu yöndə ilk yazılar ölkəmizdə yalnız 1980-cı illərin sonları, 1990-cı illərin əvvəllərində meydana çıxmağa başlamışdır. Sonrakı illərdə mühacirətşünaslıq tədricən inkişaf etmiş, bir sıra dəyərli məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmış, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının müxtəlif janrları, onun görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığı barədə elmi təsəvvürlər zənginləşmişdir. Bununla belə, istər janr, istər mövzu, istərsə də üslub və struktur baxımından rəngarəng olan Azərbaycan mühacirət nəsrinin inkişaf mərhələlərinin hər biri ayrıca sistemli araşdırmanın obyektı olmamışdır.

1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının, o cümlədən də nəsrinin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir. Belə ki, çağdaş emigrantologiyanın prinsiplərinə uyğun gələn mühacirət ədəbiyyatı məhz həmin dövrdən etibarən təşəkkül tapır və II Dünya müharibəsinin başlamasına qədər sürəklı inkişaf edir. Müharibənin başlaması ilə mühacirət mətbuatının nəşrində uzunmüddətli fasilənin yaranması, bununla da çap imkanlarının məhdudlaşması mühacirət ədəbiyyatının inkişafına da təsirsiz qalmır.

Azərbaycan mühacirət nəsrinin inkişaf mərhələlərinin, xüsusən də 1920-30-cu illər nəsrinin topla halda sistemli araşdırılması çağdaş ədəbiyyat tarixçiliyinin qarşısında duran vəzifələrdəndir. Bu araşdırma dövrün mühacirət nəsrinin inkişafı meyillərinin müəyyənləşdirilməsi, bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatı barədə elmi təsəvvürlərimizi zənginləşdirməsi ilə aktuallıq kəsb edir.

Ölkəmizdə 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin tədqiqi yönündə ilk təşəbbüslər 1990-cı illərin əvvəllərinə aiddir. Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun

“Azərbaycan mütəfəkkirinin milli intibah arzuları”¹ məqaləsində Əhməd Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərindən ətraflı bəhs olunmuşdur. Alimin vəfatından sonra işıq üzü görmüş “Əhməd bəy Ağaoğlu”² monoqrafiyasının böyük bir fəslə də həmin əsərin təhlilinə həsr edilmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında hekayə janrının ilk nümunələrindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Qəzetçi Seyyid” hekayəsi barədə Vəqif Sultanlı “Ağır yolun yolçusu (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti)”³ monoqrafiyasında bəhs etmişdir. Həmin mətn eynilə müəllifin “İstiqlal sevgisi” kitabında da yer almışdır.⁴ O, eyni zamanda “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı”⁵ dərs vəsaitində Ə. Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm” əsərlərinə toxunmuşdur. Həmin əsərlərin təhlili ilə bağlı hissələr cüzi dəyişikliklərlə müəllifin “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Başlanğıcdan günümüzədək”⁶ adlı kitabına da daxil edilmişdir. Həmçinin sözügedən kitabda Mirzə Bala Məhəmmədzadənin “Vətən qaldı”, “On dəfə öldürülən” hekayələri, B. E. Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” xatirələri haqqında qısa qeydlər də verilmişdir.

Ə. Ağaoğlunun yuxarıda qeyd olunan iki əsəri ədəbiyyatşünaslarla yanaşı, filosofların da diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəri barəsində Rəhman

¹ Mirəhmədov, Ə. Azərbaycan mütəfəkkirinin milli intibah arzuları // Azərbaycan Demokratik Respublikası (tarix, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat), – Bakı: Azər nəşr, – 1992. – s. 19-29.

² Mirəhmədov, Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu / Ə. Mirəhmədov. – Bakı: Örgünəş, – 2014. – 264 s.

³ Sultanlı, V. Ağır yolun yolçusu (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti) / V. Sultanlı. – Bakı: Azər nəşr, – 1996. – 192 s.

⁴ Sultanlı, V. İstiqlal sevgisi / V. Sultanlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 252 s.

⁵ Sultanlı, V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı / V. Sultanlı. – Bakı: Şirvan nəşr, – 1998. – 160 s.

⁶ Sultanlı, V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Başlanğıcdan günümüzədək / V. Sultanlı. – Bakı: Nurlar, – 2023. – 384 s.

Bədəlov,⁷ Şahnəzər Hüseynov⁸ dəyərli fikirlər söyləmişlər. Xaləddin Sofiyev⁹ də sözügedən əsərdən ətraflı bəhs etmiş, “Mən nəyəm” və “Sərbəst Fırqə xatirələri” haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür.

M.B.Məhəmməd zadənin “Vətən qaldı” və “On dəfə öldürülən” hekayələrini Asif Rüstəmli¹⁰ də təhlil etmişdir.

Nikpur Cabbarlının “Azərbaycan mühacirət nəsrı”¹¹ monoqrafiyasında 1920-30-cu illər mühacirət nəsrı örnəklərindən olan M.Ə.Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid”, M.B.Məhəmməd zadənin “Vətən qaldı”, “On dəfə öldürülən”, Fuad Əmircanın “İntiqam alan kölgə”, B.E.Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim”, Ə.Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində” və “Sərbəst Fırqə xatirələri” əsərləri də uyğun problemlər üzrə araşdırılmış, onların bədii-estetik dəyəri və ideya-siyasi aktuallığı aşkarlanmışdır.

Abid Tahirli “Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)”¹² monoqrafiyasında M.Ə.Rəsulzadənin “Kiçik Yan” hekayəsi haqqında qısa məlumat vermiş, “İstiqlala, milli dövlətə və bayrağa sədaqətin bədii təcəssümü”¹³ sərlövhəli məqaləsində M.Ə.Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid” hekayəsini araşdırmışdır. O, eyni zamanda “Hürriyyət aşiqi mücahidin həmişəyaşar irsi. “Mirzə Bala Məhəmməd zadə. Seçilmiş əsərləri”

⁷ Bədəlov, R. Əhməd Ağaoğlunun əsərlərində kamil insan problemi // Əhməd bəy Ağaoğlunun 125 illiyi, – Bakı: 1995. – s. 13-14.

⁸ Hüseynov, Ş. Əhməd bəy Ağaoğlunun intellektual həyatı və biz (nəzəri-metodoloji polemika) // – Bakı, Azərbaycan, – 2004. № 9, – s. 160-171.

⁹ Sofiyev, X. Şərq-Qərb mədəniyyətləri və Əhməd bəy Ağaoğlu / X.Sofiyev. – Bakı: Ocaq, – 2004. – 240 s.

¹⁰ Rüstəmli, A. İstiqlal fədaisi // Ədəbi istiqlalımız, – Bakı: Elm, – 2004. – s. 51-72.

¹¹ Cabbarlı, N. Azərbaycan mühacirət nəsrı / N.Cabbarlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 140 s.

¹² Tahirli, A. Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991) / A.Tahirli. – Bakı: CBS Polygraphic Production, – 2005. – 528 s.

¹³ Tahirli, A. İstiqlala, milli dövlətə və bayrağa sədaqətin bədii təcəssümü: M.Ə.Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid” hekayəsi haqqında // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2024. –№ 1, – s. 153-157.

haqqında qeydlər”¹⁴ adlı məqaləsində “Vətən qaldı” hekayəsi barədə bir qədər geniş məlumat vermiş, onu müəllifin bədii yaradıcılığının zirvəsi adlandırmışdır.

Mübariz Süleymanlı Ə. Ağaoğlunun “Tanrı dağında” əsərini özünün kiçik bir qeydi ilə birlikdə “Ədəbiyyat qəzeti”nin oxucularına təqdim etmişdir.¹⁵

Xalq yazıçısı Anar da¹⁶ “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm”, “Sərbəst Firqə xatirələri” əsərləri haqqında diqqətəlayiq fikirlər söyləmişdir.

Vilayət Quliyev “Cümhuriyyət yazıları” kitabının bir bölməsində Polkovnik İsrəfil İsrəfilovun “Azərbaycan ordusu haqqında xatirələr”indən bəhs etmişdir.¹⁷

Mədinə Karahan “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm”, “Tanrı dağında”, “Sərbəst Firqə xatirələri”ni təhlil etmiş,¹⁸ “Qiyamətdən məktublar” əsərindən bəhs etmişdir.¹⁹

Şahbaz Şamioğlu (Musayev) “Əhməd Ağaoğlu: həyatı, mühiti, nəsr və epistolyar irsi”²⁰ monoqrafiyasında böyük ədəbin “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm”, “Tanrı dağında”, “Altmış yeddi il sonra” və “Sərbəst Firqə xatirələri”nin müfəssəl təhlilini vermişdir. Müəllif eyni zamanda, “Azərbaycan mühacirət irsi: nəsr və ədəbiyyatşünaslıq”²¹ monoqrafiyasında M.B.Məhəmmədzadənin “Yıldırım”, “On dəfə öldürülən”, “Vətən

¹⁴ Tahirli, A. Hürriyyət aşiqi mücahidin həmişəyaşar irsi: “Mirzə Bala Məhəmmədzadə. Seçilmiş əsərləri” haqqında qeydlər // 525-ci qəzet. – 2024, 11 iyun. – s.12.

¹⁵ Süleymanlı, M. Tanrı dağında // Ədəbiyyat qəzeti. – 2014, 14 noyabr. – s.1, 12-13.

¹⁶ Anar. Əhməd bəy Ağaoğlu. Mən kiməm? // 525-ci qəzet. – 2019, 25 sentyabr. № 129, – s. 10-13.

¹⁷ Quliyev, V. Cümhuriyyət yazıları / V. Quliyev. – Bakı: Çapar, – 2021. – 580 s.

¹⁸ Karahan, M. Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığı Türkiyə ədəbi, ictimai-siyasi həyatında: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2021. – 156 s.

¹⁹ Karahan, M. Əhməd bəy Ağaoğlunun izi ilə... Qiyamətdən məktublar // 525-ci qəzet. – 2021, – 26 iyun. – s. 16.

²⁰ Şamioğlu, Ş. Əhməd Ağaoğlu: həyatı, mühiti, nəsr və epistolyar irsi / Ş.Şamioğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. – 172 s.

²¹ Şamioğlu, Ş. Azərbaycan mühacirət irsi: nəsr və ədəbiyyatşünaslıq / Ş.Şamioğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. – 332 s.

qaldı”, F.Əmircanın “İntiqam alan kölgə”, M.Ə.Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid”, “Mim.” imzası ilə dərc olunmuş “Ana, gördüm” hekayələrini və Ə.Ağaoğlunun az öncə sadaladığımız nəsr nümunələrini tədqiqata cəlb etmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, xüsusən də Ə.Ağaoğlu yaradıcılığı yalnız ölkəmizdə deyil, qardaş Türkiyədə də araşdırmaçıların diqqətini çəkməkdədir. Tanınmış yazıçı, tərcüməçi Həsən Əli Yücel²² “Mən nəyəm” əsəri münasibətilə fəlsəfi mülahizələrini irəli sürmüşdür. Həmin məqalə 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsr haqqında bizə məlum olan ilk tədqiqat kimi dəyərlidir.

Fəxri Sakalın “Ağaoğlu Əhməd bəy”²³ monoqrafiyası məzmun və mündəricə baxımdan olduqca maraqlıdır. Müəllif Ə.Ağaoğlunun “Altmış yeddi il sonra” və “Sərbəst Firqə xatirələri” bədii-sənədli nəsr örnəklərinə istinad edərək onun ailəsi, gəncliyi, təhsil illəri, Azərbaycan və Türkiyə Cümhuriyyətindəki fəaliyyətindən ətraflı bəhs etmiş, “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm”, “Tanrı dağında”, “İki bayan arasında” əsərlərinə dair dəyərləli fikirlər söyləmişdir.

Gülsərən Akalın²⁴ “Mən nəyəm” və “Tanrı dağında” əsərləri haqqında qısa məlumat vermiş, “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatını, “Sərbəst Firqə xatirələri”ni ətraflı tədqiqata cəlb etmişdir.

Araşdırmaçı professor Əli Əsgər²⁵ Ə.Ağaoğlunun “Yeni nəsil arasında” adlı bədii-fəlsəfi nəsr nümunəsindən qısa şəkildə bəhs etmişdir.

Bunlardan əlavə, Ə.Ağaoğlunun sadalanan əsərləri haqqında bir sıra publisistik yazılar da mövcuddur.

²² Yücel, H.A. İç ve dış // Akşam. – 1936, 28 eylül. – s.6.

²³ Sakal, F. Ağaoğlu Ahmed bey / F.Sakal. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, – 1999. – 248 s.

²⁴ Akalın, G. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu / G.Akalın. – Bakı: AzAtaM, – 2004. – 164 s.

²⁵ Asker, A. Ahmet Ağaoğlu Düşüncesinde Kadın Hürriyeti // Doğumunun 150. Yılında türk dünyasının görkemli içtimai siyasî hadimi Ahmet Ağaoğlu sempozyumu, – İstanbul: Türk Ocağı yayınları, – 21-22 ekim, – 2019, – 2020, – s. 330-244.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi ilə bağlı qeyd etdiklərimizdən də göründüyü kimi, 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrini indiyədək küll halında ayrıca elmi araşdırmanın obyektı olmamış, sözügedən dövrün bir sıra diqqətəlayiq əsərləri isə ümumiyyətlə təhlillərdən kənarda qalmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrini nümunələri, o sıradan M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Ağaoğlunun, M.B.Məhəmmədzadənin, F.Əmircanın, B.Ə.Ağaoğlunun və başqalarının əsərləri araşdırmanın obyektini, həmin nümunələrin qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun tədqiqi və təhlili isə predmetini təşkil edir. Bununla bağlı Türkiyə Milli Kitabxanasında, Türk Tarix Qurumu kitabxanasında, İstanbul Bəyazid Dövlət Kitabxanasında, Qadın Əsərləri Kitabxanası və Bilgi Mərkəzi Vəqfində (İstanbul), İstanbul Böyükşəhər Bələdiyyəsi Atatürk Kitablığında araşdırmalar aparılmış, mövzu ilə bağlı çoxsaylı ədəbiyyat nəzərdən keçirilərək, araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiyanın əsas məqsədi 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin küll halında sistemli araşdırılması, həmin əsərlərin milli bədii fikir tariximizdəki yerinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- 1920-30-cu illərin Azərbaycan mühacirət nəsrinin təşəkkül mərhələsi kimi təsbiti;

- 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrini ilə bağlı mövcud araşdırmaların sistemləşdirilməsi və dəyərləndirilməsi;

- 1920-30-cu illərdə yazılmış Azərbaycan mühacirət nəsrini nümunələrinin müəyyənləşdirilməsi, janr, mövzu-problematika baxımından qruplaşdırılaraq təhlil edilməsi;

- Azərbaycan mühacirət nəsrinin ideya-məfkurəvi özünəməxsusluğunun sözügedən dövrün konkret örnəkləri əsasında təsbiti;

- Mövzunun gələcək araşdırılma perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqat metodları: Dissertasiyada 1920-30-cu illərin

mühacirət nəsrİ örnəkləri çağdaş mühacirətşünaslığın, ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbiyyat nəzəriyyəsinin prinsipləri əsasında ayrı-ayrı janrlar və hər bir janr daxilində mövzu-problematika baxımından tədqiqata cəlb edilmişdir. Tarixi-müqayisəli, tarixi-tipoloji və nəzəri-tipoloji təhlil metodları əsas götürülmüşdür.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar: Tədqiqat işində müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin təşəkkül mərhələsidir;

- 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin tədqiqi yönündə ilk təşəbbüslər 1990-cı illərin əvvəllərinə aiddir;

- 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrİ hekayə, bədii-sənədli və bədii-fəlsəfi nəsr örnəklərindən ibarətdir;

- Müxtəlif imzalar altında “Yeni Kafkasya” məcmuəsində dərc olunmuş bədii nümunələrdə milli Azərbaycan hərəkatı özünəməxsus şəkildə əks etdirilmişdir;

- 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrində totalitar sovet rejiminin ifşası aparıcı mövzulardandır;

- Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ə. Ağaoğlunun 1920-30-cu illər bədii-fəlsəfi nəsrində vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu məsələləri, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin təbliği, qadın hüquqları, qadının cəmiyyətdə rolu problemi önəmli yer tutur;

- Bədii-sənədli nəsrdə 1920-30-cu illər Türkiyəsində ictimai-siyasi ziddiyyətlər əksini tapmışdır;

- B. E. Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında “düşərgə mövzusu”na dair ilk bədii-sənədli nəsr örnəyidir;

- Ə. Ağaoğlunun “Altmış yeddi il sonra” əsəri müəllifin uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik illərini, 1870-80-ci illər Şuşa mühitini təsvir edən dəyərli mənbədir;

- Ə. Ağaoğlunun xatirələrində görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin mükəmməl bədii-sənədli obrazı yaradılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiyada ilk dəfə 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrİ topla halda sistemli araşdırmaya

cəlb edilmişdir. Bu, tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirən başlıca amildir. Bununla bərabər, tədqiqat işində bir sıra başqa elmi yeniliklər əldə olunmuşdur:

- Dissertasiyada ilk dəfə olaraq, çoxsaylı nümunələr əsasında 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin inkişaf meyilləri müəyyənləşdirilmişdir;

- Sözügedən dövrün nəsr nümunələri mövzu-problematika baxımından qruplaşdırılıb təhlil edilmişdir;

- Tədqiqat işində Azərbaycan mühacirət nəsrinin aşağıdakı nümunələri ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə gətirilmiş, təhlilə cəlb olunaraq, dəyərləndirilmişdir:

- “Yeni Kafkasya” məcmuəsində “Mim.” imzası ilə dərc olunmuş “Cəfər bəy”, “Gülzar xanım”, “Əlifəoğlu Məhərrəm” hekayələri, “Xatirat və Təəssürat. O gün və... bu gün” xatirələri;

- M.B.Məhəmmədzadənin “Azərbaycanın Ergenekondan çıxdığı gün (Xatirə dəftərimdən)”, “İran xatirələri. İranda Azərbaycan mühacirləri” xatirələri;

- Məhəmməd Sadiq Aranın “Sənən” imzası ilə “Yeni Kafkasya”da dərc etdirdiyi “İstiqlal mücadiləsindən bir vaxt (Xatirə dəftərimdən bir yarpaq)” və “Məşum bir xatirə” əsərləri;

- Dəmirçioğlunun “Zərif Əfəndi” hekayəsi, “Bu günün xatirəsi” və “Moskva yollarında” adlı xatirələri;

- M.Ə.Rəsulzadənin “Qurtuluş” dərgisində çıxan “Hüriyyət meydanı. Yadımda qalanlardan” xatirələri;

- Ə.Ağaoğlunun “Cümhuriyyət” qəzetində çıxan “Cəmiyyət həyatımızda nöqsan prinsiplər”, “İnsana hörmət”, “İki zehniyyət”, “Yeni nəsil arasında”, “Həm haqlı, həm haqsız”, “İki bayan arasında”, “Fransada bir əsrə yaxın rol oynayan böyük qadın” sərlövhəli bədii-fəlsəfi nəsr nümunələri, “İkdam” qəzetində işıq üzü görmüş “Cümhurrəisimizin amerikalılara xitabı”, “Bir tək nəfər kimi” adlı əsərləri, “Akın” qəzetində yayımlanan “Vidən diyarında” əsəri.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqat işində 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrini sistemli və ümumiləşdirilmiş şəkildə təhlil olunduğundan, yeni əsərlər elmi dövriyyəyə gətirildiyindən bu dissertasiya müvafiq sahədə

araşdırma aparları üçün baza rolunu oynayır. Araşdırmaların nəticələrindən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının inkişaf yolunun öyrənilməsində, elmi-pedaqoji fəaliyyətdə, o cümlədən ali təhsil müəssisələrinin sosial və humanitar fakültələrində ümumi və xüsusi kursların tədrisində istifadə oluna bilər. Tədqiqat işi, eyni zamanda ədəbiyyatşünas alimlər, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı ilə maraqlanan araşdırmaçılar üçün də faydalı mənbədir.

Aprobasiya və tətbiqi: Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsində müzakirə edilmişdir.

Araşdırmanın əsas müddə və nəticələri müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu elmi jurnallarda, o cümlədən beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sistemlərinə daxil olan dövrü elmi nəşrdə dərc olunmuş məqalələrində, həmçinin beynəlxalq miqyaslı elmi konfranslarda oxuduğu məruzələrində əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin həcmi: Dissertasiya işi giriş (13740 şərti işarə), 3 fəsil (I fəsil – 32613 şərti işarə, II fəsil – 90169 şərti işarə, III fəsil – 137522 şərti işarə), nəticə (8553 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 282597 şərti işarədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, işlənmə dərəcəsi barədə məlumat verilmiş, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti qeyd olunmuş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar və s. əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin “**Azərbaycan mühacirət nəsrinin təşəkkülü. Hekayə janrı nümunələri**” adlı birinci fəslə iki

paraqrafdan ibarətdir.

Bu fəslin **“1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinə toplu bir baxış”** adlanan birinci paraqrafı sözügedən dövrün mühacirət nəsrinə ümumi bir baxışı əks etdirir, burada ayrı-ayrı janrların inkişaf yolu mövzular üzrə və xronoloji ardıcılıqla izlənilmişdir.

Sözügedən paraqrafda qeyd olunur ki, siyasi mühacirətimizin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonrakı dalğası kütləvi və mütəşəkkil xarakter daşdığından yazılı irsi də olduqca zəngin və çoxyönlüdür. Müxtəlif mövzularda qələmə alınmış şeirlər, nəsr və dram əsərləri, ədəbiyyatşünaslıq, bədii və siyasi publisistika örnəkləri bu qənaətimizi təsdiq edir. N.Cabbarlının doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, *“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra yaranıb, zaman-zaman inkişaf etmiş mühacirətimiz ... müxtəlif ölkələrdə özünün siyasi qurumlarına, mətbuat orqanlarına malik idi. Ən başlıcası isə bu mühacirət məskunlaşdığı ölkələrdə özünün siyasi, ədəbi-mədəni mühitini yaratmış, yetmiş il ərzində müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan milli hərəkətini davam etdirmiş, zəngin ideoloji-siyasi və ədəbi-elmi irs qoyub getmişdir”*²⁶.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında 1920-30-cu illər poeziya, publisistika ilə yanaşı, nəsrin də təşəkkül mərhələsidir. Belə ki, çağdaş mühacirətşünaslığın prinsiplərinə uyğun olan nəsr nümunələri məhz bu illərdə meydana çıxmışdır. Bu dövrün nəsrinə daha çox bədii-sənədli və bədii-fəlsəfi əsərlər, qismən də hekayələrlə təmsil olunur.

M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, M.B.Məhəmmədzadə, F.Əmircan, M.S.Aran və digərləri mühacirət nəsrinin inkişafında özünəməxsus rol oynamışlar. Ümumiyyətlə, 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinə istər kəmiyyət, istərsə də mövzu baxımından zəngin olmaqla yanaşı, bu irsin böyük əksəriyyəti sənətkarlıq cəhətdən də dəyərli əsərlərdir.

Bu fəslin **“Hekayələrdə milli Azərbaycan hərəkətinin**

²⁶ Cabbarlı, N. Azərbaycan mühacirət nəsrinə / N.Cabbarlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – s. 18.

inikası və totalitar sovet rejiminin ifşası” adlı ikinci paragrafında 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin aparıcı mövzularından biri olan milli istiqlal mücadiləsinin inikası problemi araşdırılmışdır. Mühacir yazarların milli istiqlal ideyalarının qabarıq şəkildə əks olunduğu əsərləri, o cümlədən “Yeni Kafkasya” məcmuəsində “Mim.” imzası ilə dərc olunmuş “Ana, gördüm”, “Cəfər bəy”, “Gülzar xanım”, “Əlifəoğlu Məhərrəm”, “Dəmirçioğlu” imzası ilə dərc olunmuş “Zərif Əfəndi”, M.B.Məhəmməd zadənin “Yıldırım”, “Vətən qaldı”, “On dəfə öldürülən”, F.Əmircanın “İntiqam alan kölgə”, M.Ə.Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid” kimi hekayələr araşdırmaya cəlb edilərək, məzmunu və ideyası geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu paragrafda təhlil edilən bir sıra əsərlər, o cümlədən “Cəfər bəy”, “Gülzar xanım”, “Əlifəoğlu Məhərrəm”, “Zərif Əfəndi” ilk dəfə olaraq araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında bolşevik rejiminin, onun antibəşər mahiyyətinin, qəddarlıq və qaniçənliyinin ifşası da daim aparıcı motivlərdən biri olmuş, müxtəlif adlar altında – “pantürkist”, “əksinqilabçı”, “casus”, “satqın”, “millətçi” damğası ilə yerlərdə 15 dəqiqəlik məhkəmə iclaslarının qərarları əsasında sürgünə, güllələnməyə məhkum edilən soydaşlarımızın istintaqa cəlb edilməsi, həbsi, dindirilməsi, kameralarda ac-susuz saxlanması, müxtəlif ağılasığmaz işgəncələrə məruz qalması, şaxtalı, sazaqlı hava şəraitində ağır, dözülməz əməyə məcbur edilməsi bədii və bədii-sənədli obrazlarla canlandırılmışdır.

Bu baxımdan, milli Azərbaycan hərəkatının görkəmli simalarından M.B.Məhəmməd zadənin “Mim.Mirza Bala” imzası ilə “Yeni Kafkasya” məcmuəsində dərc edilən “On dəfə öldürülən” hekayəsi həm müəllifin öz yaradıcılığında, həm də bütövlükdə mühacirət bədii nəsrində önəmli yer tutan əsərlərdəndir. İranda mühacir həyatı yaşayarkən sözügedən məcmuənin redaksiyası ilə sıx əlaqə saxlayan müəllif hekayəni çap üçün Rəştdən göndərmişdir. Həcmcə kiçik, lakin süjet, ideya-məzmun cəhətdən mükəmməl olan bu əsərdə ustalıqla təsvir olunan olaylar, o cümlədən Çekanın yerlərdəki məmurlarının həyata keçirdiyi qırmızı terror, bütövlükdə bolşeviklərin Azərbaycanda bərqərar

etdikləri rejimin qəddarlığını, insanlığa zidd mahiyyətini ifşa edən fakt kimi dəyərləndirilir. “On dəfə öldürülən” hekayəsində minlərlə günahsızın qanına bais olan, kütləvi və fərdi terror həyata keçirən, birbaşa mərkəzdən (Moskvadan) idarə edilən Çekanın timsalında bütövlükdə bolşevik rejiminin amansız və əcaib iş üslubu ifşa edilir. *“Sovet siyasi rejimi üçün insan anlayışı, insan faktoru yerli-dibli yoxdur. İnsanın taleyini insanlıqdan tamamilə uzaq, daşürəklilər həll edirlər. Onlar üçün ən vacib məsələ “yuxarı”dan gələn əmrlərin dərhal və sözsüz icra olunmasıdır. Bu zaman qarşıdakı insanın fikrini öyrənmək, onu dinləmək barədə onların “qanun kitabı”nda bircə kəlmə də yoxdur...”*²⁷.

Dissertasiya işinin bu fəslində əldə olunan əsas elmi nəticələr müəllifin dərc olunmuş bir sıra məqalə və konfrans materiallarında əksini tapmışdır.²⁸

“Bədii-fəlsəfi nəsr” adlı ikinci fəsil üç paragrafdan ibarətdir.

1920-30-cu illərdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında bədii-fəlsəfi nəsr Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığı ilə təmsil olunur. Belə ki, başqa mühacir yazarın sözügedən dövrdə bədii-fəlsəfi nəsr əsəri yazdığına dair hazırda əlimizdə konkret fakt yoxdur.

Bu fəslin **“Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu problemi”** adlanan ilk paragrafında qeyd olunur ki, zəngin və dəyərli ədəbi irsə malik olan Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığında bədii-fəlsəfi əsərlər xüsusi yer tutur və həmin əsərlərdə onu düşündürən, narahat edən ən aktual problemlərə, məsələlərə xüsusi önəm verilir.

²⁷ Şamıoğlu, Ş. Azərbaycan mühacirət irsi: nəsr və ədəbiyyatşünaslıq / Ş.Şamıoğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. – s. 20.

²⁸ Əfəndiyeva, A. 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrində milli istiqlal hərəkatının inikası (hekayə janrı örnəkləri əsasında) // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2021. № 1, – s. 156-162; Əfəndiyeva, A. Mirzə Bala Məhəmmədzadənin “On dəfə öldürülən” hekayəsində qırmızı terrorun ifşası // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri: tədqiqat, elmi diskurs və beynəlmiləlləşmə. Yeni dövrün Azərbaycanı” XV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2-3 may, – 2024. – s. 346-348; Əfəndiyeva, A. 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinə toplu bir baxış // Gənc tədqiqatçı, – Bakı: – 2025. № 1, – s. 27-33.

Ə. Ağaoğlu “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatında demokratik dövlət, bu dövlətin vətəndaşlarını səciyyələndirən xüsusiyyətlər haqqında fikirlərini sadə və anlaşıqlı bir üslubda ifadə etməyə nail olmuşdur. Ədib istibdaddan qurtulmuş bir fərdin, azad, sərbəst, qanunlarla idarə edilən bir ölkəyə düşməsi, bu ölkənin yaşam tərzilə tanış olması və bunlara necə alışması prosesini bədii-estetik baxımdan mükəmməl əks etdirə bilmişdir. Müəllif sərbəst insanlar ölkəsini təsvir etməklə oxucusunu belə bir ölkədə yaşamaq üçün hərtərəfli hazırlaşmağa sövq edir. Əslində, Ə. Ağaoğlu burada sərbəst ölkənin, onun vətəndaşının ideal obrazını yaratmaqla özünün demokratik, dünyəvi, hüquqi dövlət quruluşu ilə bağlı baxışlarını təqdim etmişdir. Ə. Mirəhmədovun fikrincə, *“mütəfəkkir ədibin bütün ideya inkişafında, o cümlədən milli intibah ideyalarının çoxillik təkamül yollarında ən yüksək və kamil mərhələ “Sərbəst insanlar ölkəsində” traktatı ilə bağlıdır”*²⁹.

Ə. Ağaoğlunun baş redaktorluğu ilə çıxan gündəlik türk qəzeti “Akın”ın 1933-cü il iyun saylarında 8 təfriqədə dərc olunmuş “Vicdan diyarında” əsəri də ideya baxımından “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatı ilə səsleşir. “Sərbəst insanlar ölkəsi”ndə olduğu kimi, bu diyarın da öz qayda-qanunları vardır. Ad söyləmək, kiməsə iltifat etmək yasaqdır. Burada da qəhrəmanları qapıçı qarşılayır. Məlum olur ki, onlar bu diyarın ən böyük və ən mühüm mərasiminə, on ildən bir qurulan, vicdanları mühakimə edən məhkəməyi-kübraya təsadüf ediblər. Məhkəmə zalına daxil olduqda atəşdən “Vicdan diyarı” yazısı görünür. Xatırladaq ki, “Sərbəst insanlar ölkəsində” də həmçinin qala qapısının üzərinə qızıl hərflərlə Sərbəst insanlar ölkəsi yazılmışdır.

Müəllif, əslində, özünün yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə malik cəmiyyət arzusunu kölgə vasitəsilə dilə gətirir, bu xüsusiyyətləri insanlara aşılamağa, onları yanlış yoldan uzaqlaşdırmağa çalışır. O, millətin zehni ilə oynayanları, bariz bir həqiqəti inkar edənləri, qiymətli işi dəyərsizləşdirənləri, xalqa pisi

²⁹ Mirəhmədov, Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu / Ə. Mirəhmədov. – Bakı: Ərgünəş, – 2014. – s. 25.

yaxşı, haqsızlığı haqq, zülmü ədalət kimi göstərənləri, əmanətə xəyanət edənləri, zənginliyi şərəf və heysiyyətin fəvqünə çıxaranları cəmiyyətin qatilləri kimi dəyərləndirir, həqiqəti söyləməyin, haqqı müdafiə etməyin nə qədər yüksək bir zövq olduğunu bildirir.

Göründüyü kimi, imzasız dərc olunan bu əsər “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatı ilə mövzusu, ideyası, süjeti, hadisələrin təsviri baxımından uyğunluq təşkil edir. Digər tərəfdən də, baş redaktorların öz əsərlərini bəzən imzasız yayımladıqları təcrübəsinin mövcudluğunu da nəzərə alaraq, ehtimal edirik ki, “Vicdan diyarında” əsəri də Ə.Ağaoğlu qələminin məhsuludur.

Ə.Ağaoğlunun vətəndaş cəmiyyəti problemindən bəhs edən əsərlərindən biri də Cümhuriyyət quruculuğunun ilk illərini ələ alan “Cəmiyyət həyatımızda nöqsan prinsiplər” adlı yazısıdır. Yazıda müəllifin Cümhuriyyət və Avropa mədəniyyəti problemləri ətrafında düşüncələri əksini tapmışdır.

O yazır ki, avropalılar əsrlərcə davam edən savaşlardan, inqilablardan sonra bugünkü mədəniyyətin əxlaqi əsaslarını qurdu. Bizim borcumuz da o əxlaqi əsasları mənimsəməkdir. Haqqa, verilən sözlərə, prinsiplərə, doğruluğa bağlılığı Avropanın təməl daşları adlandıran müəllif bunların bizim mədəniyyətimizdə də mövcud olduğunu, lakin ona kifayət qədər dəyər verilmədiyini qeyd edir. *“Vəzifəni ehmal etmək bir qəbahət sayılmazdı və adət olmuşdu. Prinsip nədir, bilməzdi, tanımazdı. Hələ vaxtı gəlincə – mənfəət mövzusu bəhskən – qurnazlıq etmək, söz tutmamaq, iyyə, gözələ, haqqa qarşı arxa çevirmək bir mərifət, bir fəzilət və məharət kimi sanılırdı”*.³⁰ Onun fikrincə, əgər biz əvvəlki ruhi halətlərimizi mühafizə etsək, heç bir zaman Avropa ilə yan-yanə gedə bilmərik, həmişə geridə qalmağa məhkum olarıq. Bu əsər bizə günümüzün problemlərini və Avropadan nələri əxz etməyin lazım olduğunu bir daha xatırladır.

Ə.Ağaoğlunun “Milliyyət” qəzetində dərc edilmiş “İnsana

³⁰ Ağaoğlu, A. Cəmiyyət həyatımızda nöqsan prinsipləri // Cümhuriyyət. – 1935, 15 mart. № 3891, – s. 3.

hörmət” adlı əsəri cəmiyyət həyatında davranış qaydaları, insanlararası münasibətlərin tənzimlənməsi, qarşılıqlı hörmət şəraitində yaşamaq, nəzakətli olmaq kimi məsələlərin təlqininə və təbliğinə həsr olunmuşdur.

Ə.Ağaoğlunun “Cümhuriyyət” qəzetində dərc etdirdiyi “İki zehniyyət” adlı əsəri həm aktuallığı, həm də ideyası ilə maraq doğurur. Müəllif burada Şərqi-Qərbi həyat tərzinin fərqlərini qabartmış, qarşı-qarşıya qoymuş, ictimai həyatı, ictimai təsisatları müqayisə etmiş, əsrlərdən bəri Şərqi Qərbi nəzərən geri qalmasının səbəblərini aşkarlamış və irəli getmək yolunun nədən ibarət olduğu barədə fikir bildirmişdir.

Beləliklə, təhlilə cəlb etdiyimiz əsərlərinə Ə.Ağaoğlu vətəndaş cəmiyyətinin örnək modelini və bu cəmiyyətin fərdinin ideal obrazını yaratmaqla özünün demokratik, dünyəvi, hüquqi dövlət quruluşu ilə bağlı baxışlarını ifadə etmişdir.

Fəslin **“Mənəvi-əxlaqi dəyərlərin təbliği”** adlı ikinci paragrafında qeyd olunur ki, Ə.Ağaoğlu zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığının bütün sahələrində olduğu kimi, bədii-fəlsəfi nəsrində də mənəvi-əxlaqi saflaşma məsələsini özünəməxsus şəkildə qələmə almışdır.

Ə.Ağaoğlunun “Milliyyət” qəzetində çap edilmiş “Ən böyük əskiyimiz” adlı bədii-fəlsəfi nəsr nümunəsi də bu cəhətdən səciyyəvi olmaqla, XIX əsr Azərbaycan maarifçilərinin yazılı irsini xatırladır. Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani kimi sənətkarlar da xalqı ətəldən, cəhəldən xilas etmək, elmə, təhsilə, mədəniyyətə qovuşdurmaq üçün bu mövzularda əsərlər yazır, geriləkdən xilas qabaqcıl ölkələrin bu yöndəki nailiyyətlərini nümunə götürməkdə, təcrübələrindən bəhrələnməkdə görürdülər.

Müəllif “Mən nəyəm” əsərində onu narahat edən, hətta üzüntüsünə səbəb olan problemlərin mahiyyətinə varmaq üçün içilə çölünü müqayisə edir, bununla da özünü tanımağa, öz kimliyini dərk etməyə çalışır. *“Bir müddətdən bəri məndə qərībə və müzic (usandırıcı – A.Ə.) bir ehtiyac doğmuşdur. Kəndi-kəndimi müşahidə altına almaq! Kəndimi olduğum kimi görmək və*

gördüyüm kimi meydana qoymaq!”³¹.

Əslində, Ə.Ağaoğlu içi ilə çölünü müqayisə etmək üsulunu seçərək, türk insanını yüksəlməyə, onu yalnız öz mənafeyini düşünməməyə, bütün xalqın rifahı üçün çalışmağa səsləyir. Çünki o bilir ki, qurtuluş yolu yalnız və yalnız birlikdə, xüsusiyyətin ümumi üçün mübarizə aparmasıdır.

Milli-mənəvi dəyərlərə dair əsərlər içərisində Ə.Ağaoğlunun “Qiyamətdən məktublar” adlı bədii-fəlsəfi nəsr örnəyi də mühüm yer tutur. Əsər “Hər ay” dərgisinin 20 iyun 1937-ci il sayında “Fəlsəfə, ruhiyyət və ictimaiyyət” rubrikası altında dərc edilmişdir.

Eyni mövzuda yazılmış digər bədii-fəlsəfi nəsr əsərlərində olduğu kimi, burada da baş qəhrəman müəllif özüdür. “Qiyamətdən məktublar” əsərinin sonunda “davamı var” qeydi verilsə də, təəssüf ki, əsərin digər təfərrüatlarını indiyədək əldə etmək mümkün olmamışdır.

Ə.Ağaoğlunun zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq onun türkçülük hərəkatının öndərlərindən və ideoloqlarından biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda türkün qədim tarixi ilə də yaxından ilgiləndiyini söyləməyə əsas verir. Bu istiqamət qüdrətli mütəfəkkirin xüsusən, 1930-cu illərin ikinci yarısında qələmə aldığı “Tanrı dağında” bədii-fəlsəfi əsərində aparıcıdır.

Bu paragrafda sözügedən əsərdə mənəvi-əxlaqi dəyərlər kontekstində türk tarixi yaddaşına qayıdış problemi araşdırılmışdır. Kiçik həcmə rəğmən, dərin fəlsəfi mətləblərlə zəngin olan “Tanrı dağında” bədii-fəlsəfi əsəri müəllifin türk dünyasının keçmişi ilə bağlı düşüncələrini və gələcəyinə dair gözləntilərini əks etdirir. Böyük türk ruhunun əzəməti duyulan əsərdə türklərin əski yaşayış tərzindən, türk mental düşüncəsindən, inkişaf yolunda üzləşdikləri problemlərdən və s. məsələlərdən bəhs edilir.

Yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmış “Tanrı dağında” bədii-fəlsəfi əsərində Ə.Ağaoğlu türk dünyasının keçmişi ilə gələcəyi

³¹ Ağaoğlu, A. Ben neyim? / A.Ağaoğlu. – İstanbul: Akşam Matbaası, – 1939. – s. 7.

arasında mənəvi körpü salmağa çalışmışdır. O, bu əsərində türk xalqlarının sahib olduqları milli-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşacaqları təqdirdə tərəqqi və inkişafdan geri qalacaqları, çağdaş dünyada layiqli yer tuta bilməyəcəkləri fikrini obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. Müəllifin qənaətinə, məhz buna görə türklüyün mənəvi dəyərləri yaşadılmalı və nəsildən-nəslə ötürülməlidir. Beləliklə, türk dünyası üçün bu gün də aktual olan problemlərə toxunan və onların həlmi ilə bağlı dəyərli fikirləri ehtiva edən “Tanrı dağında” əsəri Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığında layiqli yer tutur və onun böyük ədib və mütəfəkkir olduğunu bir daha təsdiq edir.

Bu fəslin **“Qadın hüquqları problemi”** adlı üçüncü paragrafında bildirilir ki, yaradıcılığa başladığı ilk vaxtlardan qadın hüquqları, qadının cəmiyyətdə yeri və rolu problemi böyük mütəfəkkir, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Ə. Ağaoğlunu dərinlən düşündürmüşdür. Ümumiyyətlə, qadınların cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, özəlliklə, təhsil, hüquq sistemi və siyasətdə kişilərlə bərabər haqlara sahib olması ideyasının Ə. Ağaoğlunun bədii, bədii-fəlsəfi, publisistik əsərlərində bu və ya digər dərəcədə təbliğ olunduğunu müşahidə edirik. Onun bu baxımdan səciyyəvi olan “Yeni nəsil arasında”, “Həm haqlı, həm haqsız”, “İki bayan arasında”, “Fransada bir əsrə yaxın rol oynayan böyük qadın”, “Cümhurrəisimizin amerikalılara xitabı”, “Bir tək nəfər kimi” sərlövhəli bədii-fəlsəfi nəsr nümunələri bu paragrafda ilk dəfə elmi araşdırmaya cəlb edilərək, təhlil olunmuşdur.

Sözügedən əsərlərdə təsvir olunan dövrün vacib problemlərinə toxunulur, Türkiyə Cümhuriyyətində qadınlara seçmək və seçilmək hüququ verən böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkün başladığı islahatların mahiyyəti, qadınların öz haqlarına sahib çıxma söyləri və bundan doğan nəticələr açıqlanır.

Paragrafda belə bir yekun qənaət ifadə olunur ki, az qala 100 il bundan əvvəl qələmə alınmış əsərlərdə qaldırılan problemlər günümüzdə də bu və ya digər dərəcədə aktualıq kəsb edir, ciddi ictimai-siyasi mənə daşıyır. Belə ki, qadın hüquqlarının təmin edilməsi sağlam ailənin əsasıdır, sağlam ailə mühiti isə dövlət

təhlükəsizliyini təmin edən amillərdən biridir. Ə. Ağaoğlunun sözügedən əsərləri qadın hüquqlarını müdafiə, qadının ictimai fəallığını təşviq edən qiymətli bədii nümunələrdir.

Dissertasiya işinin bu fəslində əldə olunan əsas elmi nəticələr müəllifin dərc olunmuş bir sıra məqalə və konfrans materiallarında əksini tapmışdır.³²

“Bədii-sənədli nəsr” adlı üçüncü fəsil beş paragrafdan ibarətdir.

Bu fəslin **“Milli istiqlal mücadiləsinin bədii-sənədli dərkisi”** adlı paragrafında M.B.Məhəmmədzaadənin “İran xatirələri. İranda Azərbaycan mühacirləri”, “Azərbaycanın Ergenekondan çıxdığı gün (Xatirə dəftərimdən)”, “Mim.” imzası ilə dərc olunmuş “Xatirat və təəssürat. O gün və... bu gün”, M.S.Aranın “Sənan” imzası ilə dərc etdirdiyi “İstiqlal mücadiləsindən bir vaxt (Xatirə dəftərimdən bir yarpaq)”, “Məşum bir xatirə”si, “Dəmirçioğlu” imzası ilə çap olunmuş “Bu günün xatirəsi”, “Moskva yollarında” xatirələri, İ.İsrafilovun “Azərbaycan ordusu haqqında xatirələr”i, Hacı Səlim Axundzaadənin “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” bədii-sənədli nəsr nümunələri araşdırmaya cəlb edilmiş, siyasi mühacirətimizin milli istiqlal uğrunda mücadiləsində həmin əsərlərin də xüsusi əhəmiyyət daşıdığı vurğulanmış, bolşevizmin, totalitar sovet rejiminin gec-tez süqut edəcəyinə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasına bəslənilən dərin, sarsılmaz inam onları birləşdirən cəhət kimi qeyd olunmuşdur.

Bu paragrafda belə bir qənaət ifadə olunur ki, mühacir

³² Əfəndiyeva, A. Azərbaycan mühacirət nəsrində türk tarixi yaddaşına qayıdış problemi (Əhməd Ağaoğlunun “Tanrı dağında” əsəri əsasında) // – Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq, – 2021. № 2, – s. 95-101; Эфендиева, А. Проблема гражданского общества в художественно-философской прозе Ахмеда Агаоглу // – Таврия: Вчені записки Таврійського Національного Університету імені В.І.Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика, – 2021. Том 32(71), № 4, – s. 89-94; Əfəndiyeva, A. Ahmed Ağaoğlu'nun “Ben neyim” eserinde manevi ve ahlaki sorunların sanatsal-felsefi algısı // İNCSOS VIII. Uluslararası sosyal bilimler kongresi tam metin bildiri kitabı, – Tekirdağ: – 20-23 ekim, 2022. – s. 388-398; Əfəndiyeva, A. Əhməd Ağaoğlunun mühacirət dövrü nəsrində qadın hüquqları problemi // – Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq, – 2024. № 2, – s. 80-87.

müəlliflərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət quruculuğu prosesi, daxili və xarici düşmənlərin fitnəkar, xəyanətkar mövqeyi, bolşevizmin törətdiyi qanlı cinayətlər, bütün işgəncələrə rəğmən, azadlıq aşıqlərinin əqidələrindən dönməzliyi barədə xatirələri 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət bədii-sənədli nəsrinin diqqətəlayiq örnəkləri olmaqla yanaşı, eyni zamanda təsvir edilən dövrün gerçək mənzərəsi haqqında dolğun təəssürat yaradan zəngin və dəyərli mənbələrdir.

Fəslin **“1920-30-cu illər Türkiyəsində ictimai-siyasi ziddiyyətlərin inikası”** adlı ikinci paragrafında Ə. Ağaoğlunun **“Sərbəst Firqə xatirələri”** təhlilə cəlb olunmuş və belə bir qənaət ifadə edilmişdir ki, əsər bütün məziyyətləri ilə mükəmməl bədii-sənədli nəsr nümunəsidir. Xatirələrin dəyəri yalnız Ə. Ağaoğlunun həyatı, müşahidələri, ətrafında cərəyan edən hadisələrə fərdi münasibəti, müəllifin sənətkarlıq məharəti ilə məhdudlaşmır, xatirələr həm Türkiyədə cümhuriyyət quruculuğunun ilk dövrlərində ali hakimiyyət dairələrində baş verən və müəyyən dərəcədə ölkədə gedən ictimai-siyasi hadisələrə, demokratiya, insan haqları, vətəndaş cəmiyyəti yaradılması istiqamətindəki islahatlara, liderlər arasındakı mürəkkəb münasibətlərə, partiya quruculuğu proseslərinə daha yaxından bələd olmaq, həm dünya tarixinin bənzərsiz simalarından Atatürkün, onun bir qrup silahdaşının qısa zaman kəsiyində həyat və fəaliyyətinin işıqlandırılması cəhətdən, həm də Ə. Ağaoğlunun qardaş ölkədəki çoxşaxəli fəaliyyətini öyrənmək, dəyərləndirmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən əsər xalqın birliyinin, tarixdə liderin rolunun dəyərləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən də aktualdır.

Fəslin **“Düşərgə mövzusu”** adlı üçüncü paragrafında B. E. Ağaoğlunun **“Solovkidə gördüklərim”** əsəri araşdırılır. Xatirələrdə totalitar sovet rejiminin siyasi əqidəsinə, istiqlalçı baxışlarına görə repressiyaya məruz qoyaraq, **“buzlu cəhənnəm”**ə – Solovkiyə sürgün etdiyi soydaşlarımızın buradakı məşəqqətli həyatı və mübarizəsindən bəhs edilir. On dörd təfriqədən ibarət xatirələr vahid süjet xətti və hadisələrin xronoloji ardıcılıqla təsvir edilməsi cəhətdən bütöv və bitkin əsər təəssüratı yaradır.

Xatirələrdə **“Çeka”**nın özbaşınalığından, zorakılığından,

amansız təqiblərindən, həbs düşərgələrindəki dözülməz saxlanma şəraitindən bəhs olunur, bununla da insan taleyinə qənim kəsilən bolşevik rejiminin antibəşər mahiyyəti ifşa edilir. *“Böyləcə ağır şərait altında bizlər az bir zamanda insan şəklini qeyb etməyə başlamışdıq. Saçlarımız uzamışdı, üzümüzü tük bürümüşdü. Əlbisə yoxdu. Yırtıq əlbisə, yırtıq ayaqqabılarla və zalım təbiətlə amansız insanların qamçıları altında gündən-günə məhv olmaqda idik. Çiyinlərimiz, omuzlarımız, sırtımız, əllərimiz yaralanmış, qabarlanmışdı. O dərəcəyə gəlmişdik ki, məktub yazmaq üçün əlimizə qələm alamıyorduk. O qədər zəifləmişdik ki, bir dəri, bir skelet halında idik”*³³.

Sözügedən fəslin dördüncü paragrafı **“Ə. Ağaoğlunun “Altmış yeddi il sonra” əsərində müəllif kimliyi”** adlanır.

Şuşadan pərvazlanan, Avropada təhsil alan Ə. Ağaoğlunun həyat və yaradıcılığı ilə bağlı çoxsaylı yazılar dərc edilsə də, onun 1936-cı ildə yazmağa başladığı, lakin bitirə bilmədiyi *“Altmış yeddi il sonra”* adlı xatirələri yetərincə araşdırılmamışdır. Dissertasiya işində həmin əsər ətraflı təhlil edilərək dəyərləndirilmişdir.

Xatirələrində altmış yeddi yaşlı mütəfəkkir ömrünün qürub çağında uşaqlıq, yeniyetməlik, ilk gənclik illərinə nəzər salmış, bu kontekstdə, böyüdüüyü Şuşa mühiti, Tiflis, Peterburq və Parisdəki məhrumiyyətlərlə dolu həyatı haqqında yazdıqları ilə müəllif kimliyini təqdim etmiş, başqa sözlə desək, özünün bədii-sənədli obrazını yaratmışdır. O, eyni zamanda Qarabağın bənzərsiz mənzərələrini, insanların, ailə və təhsil mühitini, adət-ənənələrini, mədəniyyətini özünəməxsus şəkildə təsvir edir. Şuşa sakinlərinin dinə, tarixə, ədəbiyyata, təhsilə münasibətləri müəllifin maraqlı təhkiyəsində müxtəlif yönləri ilə əksini tapır.

Ə. Ağaoğlunun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, həyat və mübarizə yolunun müəyyənləşməsinə təsir göstərən amillər barədə hərtərəfli təsəvvür yaradan xatirələr eyni zamanda, təsvir edilən dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə daha yaxından bələd olmaq, bu

³³ Ağaoğlu, B.E. Solovkide gördüklerim // Bildiriş. – 1930, 14 avqust – 13 ikinci təşrin. sayı 7, – s.3.

yöndə təhlillər aparmaq baxımından da əhəmiyyət kəsb edir.

Fəslin **“Türkçü ideoloqların bədii-sənədli obrazı”** adlanan beşinci paragrafında Ə.Ağaoğlunun görkəmli türkçü ideoloqlar Ziya Göyalp və Yusif Akçura haqqında xatirələri təhlil olunmuşdur.

“Ziya Göyalpə dair bəzi xatirələrim” adlı yazısı bu böyük millətpərvər, filosof, şair, ictimai xadimin bədii-sənədli obrazını canlandırması ilə diqqəti cəlb edir. Dissertasiya işində xatirələr ilk dəfə olaraq təhlilə cəlb edilib, dəyərləndirilir.

Sözügedən əsər Z.Göyalpın vəfatının ildönümü münasibəti ilə “Cümhuriyyət” qəzetində dərc olunmuşdur. Xatirələrdə böyük mütəfəkkirin ictimai-siyasi, fəlsəfi görüşləri, xarakteri haqqında yazılanlar müəllifin onunla son dərəcə yaxın münasibətlərinin və şəxsiyyətinə verdiyi yüksək dəyərin ifadəsidir. Bu əsər Z.Göyalpın obrazını fərqli yönəri ilə gözlərimiz qarşısında canlandırırsa, digər tərəfdən də xatirə müəllifinin dünyagörüşü, məsləkdaşları ilə münasibətləri haqqında təsəvvürlərimizi dolğunlaşdırır.

Ə.Ağaoğlunun “Yusuf Akçura” adlı əsəri də özündə xatirə elementlərini ehtiva edir. Yeni türk təfəkkürünün əsaslarını qoyanlardan biri, dostu, məsləkdaşı Y.Akçuranın ölümü münasibətilə dərc olunan nekroloq səciyyəli bu yazıda 29 illik yol yoldaşları ilə bağlı yaddaqalan məqamlar əksini tapır. Əsərdə onların birbaşa görüşlərindən, təmaslarından da bəhs olunur ki, bu da söylənilənlərin müstəqimliyini təmin edir. Ə.Ağaoğlunun bu yazısı Y.Akçuranın milliyyətçi ziyalı obrazını canlandırması ilə yanaşı, türkçülük məfkurəsinin yaradıcıları, onların bu amal uğrunda mücadiləsi ilə bağlı təsəvvürlərimizi zənginləşdirməsi ilə də dəyərlidir.

Dissertasiyanın bu fəslində əldə olunan əsas elmi nəticələr müəllifin dərc olunmuş bir sıra məqalə və konfrans materiallarında əksini tapmışdır.³⁴

³⁴ Əfəndiyeva, A. B.E.Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” əsərində bolşevik rejiminin ifşası // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: Ziqzaq, – 4-5 may, 2022. – s. 175-178; Əfəndiyeva, A. Əhməd Ağaoğlunun “Altmış yeddi il sonra” əsərində

Dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində araşdırma prosesində əldə olunan qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

– 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin təşəkkül mərhələsidir. Sözügedən illər mühacirət nəsrinin istiqlal uğrunda, bolşevik işğalına qarşı ideoloji mücadilə sahəsində ən zəngin və məhsuldar dövrü kimi səciyyələndirilə bilər. Bu mərhələnin araşdırılması dövrün mühacirət nəsrinin inkişaf meyillərinin müəyyənləşdirilməsi, dəyərləndirilməsi və bütövlükdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı barədə elmi təsəvvürlərimizi zənginləşdirməsi ilə aktuallıq kəsb edir. 1920-30-cu illərdə M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, M.B.Məhəmmədzadə, M.S.Aran, F.Əmircan, B.Ə.Ağaoğlu və başqaları tərəfindən qələmə alınmış hekayə, bədii-sənədli, bədii-fəlsəfi nəsr nümunələri dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mənzərəsini dərk etmək, mühacirlərin həyatını, yaradıcılıq və mücadilə yolunu öyrənmək imkanı yaradır;

– Ölkəmizdə 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin tədqiqinə dair ilk təşəbbüslər 1990-cı illərin əvvəllərinə aiddir;

– Araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrini hekayə, bədii-sənədli və bədii-fəlsəfi nəsr örnəklərindən ibarətdir. Mövzu baxımından isə bu irsi

müəllif kimliyi // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2022. № 2, – s. 20-28; Əfəndiyeva, A. Əhməd Ağaoğlunun “Sərbəst firqə xatirələri”ndə dövrün ictimai-siyasi proseslərinin bədii-sənədli əksi // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2022. № 4, – s. 146-154; Əfəndiyeva, A. 1870-80-ci illər Şuşa mühiti Əhməd Ağaoğlunun xatirələrində // Akademiyanın Şuşanaməsi: ədəbi-tarixi ənənə və gələcəyə baxış Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Elm, – 2022. – s. 242-247; Əfəndiyeva, A. “Yeni Kafkasya” məcmuəsində xatirə janrı örnəkləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2022. c.12, № 4, – s. 75-85; Əfəndiyeva, A. Hacı Səlim Axundzadənin xatirələrində Azərbaycan milli hərəkatının bədii-sənədli əksi // – Bakı: Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, – 2023. c.71, № 3, – s.25-32; Əfəndiyeva, A. Dəmirçioglunun “Moskva yollarında” əsəri istiqlal məfkurəsi ilə bolşevik zehniyyətinin qarşıdurması kontekstində // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər jurnalı, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, 2024. №1, – s. 130-135; Əfəndiyeva, A. Əhməd Ağaoğlunun xatirələrində Ziya Göyälpin bədii-sənədli obrazı // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2024. № 1, – s. 158-161.

aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür: milli istiqlal uğrunda mücadilə, istiqlal mücahidlərinin portreti, başqa sözlə desək, “Azərbaycan davası”nın inikası; vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunu və mənəvi-əxlaqi problemləri əks etdirən əsərlər; bolşevizmin, totalitar sovet rejiminin ifşası, “düşərgə mövzusu”;

– 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrİ istər kəmiyyət, istərsə də mövzu baxımından zəngin olmaqla yanaşı, bu irsin böyük əksəriyyətinin sənətkarlıq cəhətdən də dəyərli əsərlər olduğunu söyləyə bilərik;

– Sözügedən dövrdə həm Azərbaycan mühacirət mətbuatında (“Yeni Kafkasya”, “Odlu yurd” “Bildiriş”, “İstiqlal”, “Qurtuluş”), həm də Türkiyə mətbuatında Azərbaycan mühacirət nəsrİ örnəklərinə yer verilmişdir. Azərbaycan mühacirət mətbuatında yuxarıda adlarını sadaladığımız mühacirlərimiz imzalı, imzasız, yaxud gizli imzalarla yazdıqları əsərlərlə mühacirət nəsrinin yaranmasında və inkişafında əsas rol oynamışlar;

– Milli istiqlal mücadiləsinin inikası, totalitar sovet rejiminin ifşası 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin aparıcı mövzularından olmuşdur. Sözügedən problem “Cəfər bəy”, “Gülzar xanım”, “Ana, gördüm”, “Əliföglü Məhərrəm”, “Zərif Əfəndi”, “Yıldırım”, “Vətən qaldı”, “İntiqam alan kölgə”, “Qəzetəçi Seyyid”, “On dəfə öldürülən” hekayələri əsasında araşdırılmışdır. Əsərlərdə Azərbaycan istiqlalına qənim kəsilmiş mənfur düşmənlərin çirkin əməllərinə qarşı mübarizə aparan, istiqlal uğrunda mücadilə yolunu seçən, namus və qeyrəti ilə məşhur mücahidlərin taleyi işıqlandırılır, bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq, bu müqəddəs yoldan çəkinmədikləri təsvir edilir. Bu qəbildən əsərləri oxuduqca yaşadığımız günlərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinin bərpası uğrunda həyatını qurban verən əsgər və zabitlərimizin şücaəti göz önünə gəlir;

– 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında bədii-fəlsəfi nəsr Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığı ilə təmsil olunur. Ədibin “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatında şəfqət, təlqin, qanun, ədalət təlim və tərbiyənin əsasıdır. Buna görə də belə bir ölkədə qorxaqlıq üçün heç bir səbəb olmamalıdır. Bu cəmiyyətin vətəndaşında şərəf, həsiyyət, cəsəretin olması əsas

şərtidir;

– Ə. Ağaoğlunun baş redaktorluğu ilə çıxan gündəlik türk qəzeti “Akın”ın 1933-cü il iyun saylarında 8 təfriqədə imzasız dərc olunmuş “Vəcdan diyarında” əsəri də mövzusu, ideyası, hadisələrin təsviri baxımından “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatı ilə səsləşir. Bu dissertasiya işində bir sıra məqamlar nəzərə alınaraq, “Vəcdan diyarında” əsərinin də Ə. Ağaoğlu qələminin məhsulu olduğu ehtimal edilmişdir;

– Ədibin “Cəmiyyət həyatımızda nöqsan prinsiplər”, “İnsana hörmət”, “İki zehniyyət” əsərlərində də dövrün vacib problemləri, o cümlədən fərdlərarası münasibətlər, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu problemlərinə toxunulmuşdur;

– Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişafı boyu bədii sözün gücü ilə təbliğ edilən milli-mənəvi dəyərlər 1920-30-cu illər mühacirət nəsrində də əksini tapmışdır. Ə. Ağaoğlunun “Milliyyət” qəzetində çap edilmiş “Ən böyük əskiylimiz” əslində xalqı ətalətdən, cəhalətdən xilas etmək, elmə, təhsilə, mədəniyyətə qovuşdurmaq üçün bir çağırışıdır. “Cümhuriyyət” qəzetində işıq üzü görən “Mən nəyəm” əsəri də mənəvi-əxlaqi problemlərin bədii-fəlsəfi dərki baxımından yalnız Azərbaycan mühacirət nəsrinin deyil, bütövlükdə türk xalqları ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindəndir;

– Ə. Ağaoğlunun “Tanrı dağında” bədii-fəlsəfi essesi də türk dünyasının keçmişi ilə bağlı düşüncələri və gələcəyinə dair gözləntiləri kontekstində mənəvi-əxlaqi problemlərə toxunması ilə diqqəti çəkir. Əsərdə Ə. Ağaoğlunun obrazlı şəkildə müəyyən rəmzlərlə Türk birliyinə işarə etməsi və türk xalqlarının parlaq istiqbalına dərinləndirən inanması bir daha təsdiq edir ki, o, böyük ədib və mütəfəkkir olmaqla yanaşı, həm də uzaqgörən ictimai-siyasi xadim idi;

– Milli-mənəvi dəyərlərə dair əsərlər içərisində Ə. Ağaoğlunun “Qiyamətdən məktublar” adlı bədii-fəlsəfi nəsr nümunəyi də mühüm yer tutur. “Hər ay” dərgisində dərc edilmiş əsərin tam mətnini, təəssüf ki, indiyədək əldə etmək mümkün olmamışdır;

– Qadınlara daim layiq olduqları dəyəri verən, onları yüksəkdə görmək istəyən Ə. Ağaoğlunun “Yeni nəsil arasında”,

“Həm haqlı, həm haqsız”, “İki bayan arasında”, “Fransada bir əsrə yaxın rol oynayan böyük qadın”, “Cümhurrəisimizin amerikalılara xitabı”, “Bir tək nəfər kimi” əsərləri mühacirət nəsrimizin qadın hüquqları ilə bağlı dəyərli nümunələrindəndir. Sözügedən əsərlərdə qadın haqları, qadınların ictimai fəallığı probleminə toxunulmuşdur;

– Dissertasiya işinin böyük bir qismini bədii-sənədli nəsr nümunələrinin təhlili təşkil edir ki, bu da təsadüfi deyil. Çünki milli istiqlal mücadiləsinin iştirakçısı olmuş mühacir yazarlar baş verən olayların birbaşa mərkəzində yer aldıklarından yaşadıklarını, gördüklerini öz xatirələrində əks etdirmişlər. Bununla bağlı olaraq, milli istiqlal uğrunda ideoloji mücadilə Azərbaycan mühacirətinin bədii-sənədli nəsrinin aparıcı mövzularındandır. M.B.Məhəmmədzadənin “İran xatirələri. İranda Azərbaycan mühacirləri”, “Azərbaycanın Ergenekondan çıxdığı gün (Xatirə dəftərimdən)”, “Mim.” imzası ilə dərc olunmuş “Xatirat və təəssürat. O gün və... bu gün”, M.S.Aranın “Sənən” imzası ilə dərc etdirdiyi “İstiqlal mücadiləsindən bir vaxt (Xatirə dəftərimdən bir yarpaq)”, “Məşum bir xatirə”si, “Dəmirçioğlu” imzası ilə dərc edilmiş “Bu günün xatirəsi”, “Moskva yollarında” xatirələri, İ.İsrafilovun “Azərbaycan ordusu haqqında xatirələr”i, H.S.Axundzadənin “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” adlı yazılarda milli Azərbaycan hərəkəti özünəməxsus şəkildə əks etdirilmişdir. Bu əsərlər mücahidlərin istiqlal uğrunda keçdiyi şanlı mübarizə yolunun canlandırılması, bolşevizmin mənfur simasının bütün çılpalıqları ilə ifşası baxımından qiymətli nümunələrdir;

– Sözügedən dövrün nəsr əsərləri içərisində Ə.Ağaoğlunun xatirələri həm məzmunu, ideyası, həm də sənətkarlıq məziyyətləri ilə böyük önəm kəsb edir. Onun “Sərbəst Firqə xatirələri”ndə Türkiyə Cümhuriyyətində dövlət quruculuğu sahəsində həyata keçirilən islahatlar, dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətləri dolğun təsvir olunmuşdur;

– “Düşərgə mövzusu” kontekstində araşdırılan “Solovkidə gördüklərim” xatirələrinin istiqlal uğrunda mücadilə yolunun, əsərin qəhrəmanlarının məşəqqətlərlə dolu həyatının öyrənilməsi baxımından maraqlı və təsirli mənbə olduğu qənaətinə gəlinmişdir;

– “Altmış yeddi il sonra” əsərini müəllif yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sağlıq durumu ilə əlaqədar olaraq, sona çatdırma bilməmişdir. Bu xatirələr Ə. Ağaoğlunun ailəsi, uşaqlıq və yeniyetməlik illəri, Tiflis, Peterburq və Parisdəki həyatı haqqında ən mötəbər mənbə olmaqla yanaşı, 1870-80-ci illər Şuşa mühitinin təsviri, Azərbaycan türk mədəniyyətini yaşadan bu mühitin müəllifin dünyagörüşünün formalaşmasında, şəxsiyyət kimi yetişməsində rolunu əks etdirməsi baxımından da dəyərlidir;

– 1930-cu illər Azərbaycan mühacirət nəşri nümunələri içərisində türk dünyasının böyük simaları, türkcülük ideologiyasının təşəkkülü və yayılmasında böyük xidmətləri olan Z. Göyalp və Y. Akçura haqqında Ə. Ağaoğlunun “Ziya Göyalpa dair bəzi xatirələrim” və “Yusuf Akçura” sərlövhəli əsərləri bu qüdrətli şəxsiyyətlərin həyat və təfəkkür tərzini haqqında aydın təsəvvür yaratmağa yardım edir;

– Dissertasiya işində, həmçinin bir sıra gizli imzaların kimə aid olduğu barədə qənaətlər irəli sürülmüşdür. Belə ki, “Mim.” imzasının Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə, “Dəmirçioğlu” imzasının isə Məhəmməd Əli Rəsulzadəyə məxsus olduğu təsbit edilmişdir.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, araşdırmaya cəlb etdiyimiz əsərlər istər mövzu, istər ideya, istərsə də sənətkarlıq baxımından 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin diqqətəlayiq nümunələridir. Düşünürük ki, bu əsərlərin müxtəlif təhsil müəssisələrində tədrisi, kütləvi informasiya vasitələrində təbliği yeniyetmə və gənclərin dövlətçiliyə sədaqət ruhunda tərbiyəsinə güclü təsir göstərəcək, onların estetik zövqlərinin formalaşmasında, milli məniyyət şüurunun inkişafında mühüm rol oynayacaqdır.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, indiyə qədər elmi dövriyyəyə gətirilməmiş çoxsaylı Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı nümunələrinin olması da istisna deyil. Onların toplanması, nəşri, ətraflı araşdırmaya cəlb edilməsi mühacirətşünaslığın qarşısında duran vəzifələrdəndir.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin dərc olunmuş
aşağıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır:**

1. Əfəndiyeva, A. 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrində milli istiqlal hərəkatının inikası (hekayə janrı örnəkləri əsasında)// – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2021. № 1, – s. 156-162.
2. Əfəndiyeva, A. Azərbaycan mühacirət nəsrində türk tarixi yaddaşına qayıdış problemi (Əhməd Ağaoğlunun “Tanrı dağında” əsəri əsasında) // – Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq, – 2021. № 2, – s. 95-101.
3. Эфендиева, А. Проблема гражданского общества в художественно-философской прозе Ахмеда Агаоглу // – Таврия: Вчені записки Таврійського Національного Університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика, – 2021. Том 32(71), № 4, – s. 89-94.
4. Əfəndiyeva, A. B.E.Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” əsərində bolşevik rejiminin ifşası // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: Ziqzaq, – 4-5 may, 2022. – s. 175-178.
5. Əfəndiyeva, A. Əhməd Ağaoğlunun “Altmış yeddi il sonra” əsərində müəllif kimliyi // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2022. № 2, – s. 20-28.
6. Əfəndiyeva, A. Əhməd Ağaoğlunun “Sərbəst firqə xatirələri”ndə dövrün ictimai-siyasi proseslərinin bədii-sənədli əksi // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2022. № 4, – s. 146-154.
7. Əfəndiyeva, A. Ahmed Ağaoğlu'nun “Ben neyim” eserinde manevi ve ahlaki sorunların sanatsal-felsefi algısı // İNCOS VIII. Uluslararası sosyal bilimler kongresi tam metin bildiri kitabı, – Tekirdağ: – 20-23 ekim, 2022. – s. 388-398.

8. Əfəndiyeva, A. 1870-80-ci illər Şuşa mühiti Əhməd Ağaoğlunun xatirələrində // Akademiyanın Şuşanaməsi: ədəbi-tarixi ənənə və gələcəyə baxış Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Elm, – 2022. – s. 242-247.
9. Əfəndiyeva, A. “Yeni Kafkasya” məcmuəsində xatirə janrı örnəkləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2022. c.12, № 4, – s. 75-85.
10. Əfəndiyeva, A. Hacı Səlim Axundzadənin xatirələrində Azərbaycan milli hərəkatının bədii-sənədli əksi // – Bakı: Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, – 2023. c.71, № 3, – s.25-32.
11. Əfəndiyeva, A. Dəmirçioğlunun “Moskva yollarında” əsəri istiqlal məfkurəsi ilə bolşevik zehniyyətinin qarşıdurması kontekstində // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər jurnalı, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, 2024. №1, – s. 130-135.
12. Əfəndiyeva, A. Mirzə Bala Məhəmmədzadənin “On dəfə öldürülən” hekayəsində qırmızı terrorun ifşası // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri: tədqiqat, elmi diskurs və beynəlmiləlləşmə. Yeni dövrün Azərbaycanı” XV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2-3 may, – 2024. – s. 346-348.
13. Əfəndiyeva, A. Əhməd Ağaoğlunun xatirələrində Ziya Göyaltın bədii-sənədli obrazı // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2024. № 1, – s. 158-161.
14. Əfəndiyeva, A. Əhməd Ağaoğlunun mühacirət dövrü nəsrində qadın hüquqları problemi // – Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq, – 2024. № 2, – s. 80-87.
15. Əfəndiyeva, A. 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinə toplu bir baxış // Gənc tədqiqatçı, – Bakı: – 2025. № 1, – s. 27-33.

Dissertasiyanın müdafiəsi 9 oktyabr 2025-ci il tarixində saat 12:30 -da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ-1073, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 117, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 5 sentyabr 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.06.2025.

Kağızın formatı: A5

Həcm: 47289 işarə

Tiraj: 100 nüsxə